

Régi hangszerek

A középkor hangszereinek egy része a keresztes háborúk eredményeképpen került át Európába, egy részüket a kontinens déli részén élő araboktól vettük át, de néhány, főleg a későbbi időkben népszerűvé váló hangszer őse ebben az időben alakult ki Európában. A hangszerek elnevezése koronként, nyelvenként, tájegységként és még zenei csoportonként is változtak, így már az komoly feladat lehet, hogy esetenként kidertjük, az adott hivatkozásban mit takar pontosan egy *líra*, *chitarra*, *viola*, *tibia* elnevezés; sőt, egy időben még a *hegedő* és *koboz* szavunk is jelenthetett egyebet, mint amire ma használjuk.

Csak példaképpen megemlítve: a *viola* az angolszász területeken ma brácsát jelent, ugyanitt a *viol* név a *viola da gambát*, a *violin* a hegedű, míg a spanyolban ugyanez a szó *vihuela*-ként gitárfélét takar, a portugáloknál pedig hasonló néven egy ciszterszerű gitárfélét jelent, *vielle* a középkorban a tekerőlant, a *violone* pedig egy gambatestű basszus-vonós neve lett. Ugyanilyen kaotikus nevezéktan jellemző a *kithara-chitarra-citera-guitarre-gittern-ciszter-citole* névhalmazra is, vagy a *líra* név rengeteg, különféle hangszert jelölő változataira.

A fúvósok közül megkülönböztethetünk fa- és rézfúvósokat, melyeknek azonban mai szempontok szerint való felosztása nem mindig lehet sikeres, hiszen abban az időben (XII-XV. század) a hangszerek testének anyaga és formája, valamint a megszólaltatás módja (ajak- és nyelv sípos, vagy trombitaszerű, fuvola- vagy blockflöte-rendszerű) nem mindig volt rendszerezhető. Egyes trombitaszerű hangszerek fából épített korpussszal, dupla- és szimplanádás hangszerek eltérő formákban készültek - a kor az útkeresés, újítások és kísérletezések kora volt, ami miatt számos hangszer hosszabb-rövidebb pályafutás után nyomtalanul el is tűnt, beleolvadt más hangszercsoportokba, vagy éppen átadta a helyét kifinomultabb megszólaltathatóságú, fejlettebb játéktechnikájú utódainak. És, bár ez a tendencia igaz a vonósok és pengetősök körében is, mégis a leglátványosabban a fúvós- (aerofon) hangszerek vonatkozásában jelentkezik.

A barokk előtti zene tehát megszámlálhatatlan fajtájú, méretű, nevű és hangszínű kisebb-nagyobb szimpla- és duplanádás, ajaksípos és trombitaféle hangszert termelt, de ezek egy része inkább a korra jellemző zenei kísérletezés következményeképp született. Néhány közülük azonban már rendelkezett a hangszercsaláddá válás lehetőségével - a reneszánsz filozófiája amúgy is a hasonlóságnak, a rendszerezésnek kedvezett, így aztán a vonósok mellett az ajaksípos furulyák, a fuvolák, a nyelv sípos *görbekürtök* (krumhorn, cromorne), a harsonák, és még néhány fafúvós hangszer kezdett azonos szerkezettel, négy-ötfféle méretben megjelenni. A kor homofóniája és az emberi hang, a *vox humana* hangszeres utánzásának igénye, a kórusmuzsika felsőbbrendűségének elve miatt a klasszikus reneszánszban ez a fajta felfogás dominált, később azonban a zenészek - talán épp a hangzó szólamok összeállításának hangszeres korlátai miatt - kezdték észrevenni az eltérő hangszínű és hangmagasságú fafúvósok egyidejű megszólaltatásának szépségeit is. Monteverdi korában a hangszerek egyénisége már szempont, de a korábbi időszakokban is sokhelyütt épp az egyházi, a "komoly" zene ellensúlyozásaképpen használják a vegyes hangszerelést, bár ebben a korban a szerzők még leggyakrabban *ad libitum* szólamokkal dolgoznak, sokszor alkalmi, vagy éppen változó összetételű zenekarokkal, ahol a mai értelemben vett hangszerelés még nem létezett. A középkor és a reneszánsz legjelentősebb fafúvósai: *görbekürt*, *chalumeau*, *pommer*, *dulcián*, *furulyák*, *harántfuvola*, *zergekürt*. Harsonák és trombiták, gyakran pedig a *cinknek* nevezett, játszólyukakkal épített trombitafélék képviselték a ma rézfúvósoknak nevezett hangszercsoportot

- gyakran azonban ezek teste is faépítésű volt. Jellegzetes régi magyar hangszerek a duda, a töröksíp, a hatlyukú furulya, a tilinkó és az honfoglaláskori kettőssíp - ezek leginkább népzeneinkben és népzenei rokonságot mutató zenéinkben élnek tovább. A *töröksíp* a Rákóczi-szabadsághar kurucainak jelképpé vált hangszere volt, ezért a hatalom a szabadságharc bukása után elrendelte megsemmisítésüket, ezért ma már csak korabeli leírások alapján készült kópiái léteznek.

A húros hangszerek két nagy családja, a vonósok és a pengetősök, hasonló sokszínűséget mutattak a középkorban.

Az arab-perzsa eredetű lantfélék eredetileg szinte kizárólag *plektrummal* (pengetővel) pengetett hangszerek voltak, a vonó későbbi találmány, ami azonban arab területeken is gyorsan elterjedt. A középkor klasszikus arab lantja, az *ud* egy archaikusabb formájában került át Európába, ahol hamarosan ujjal pengetett technikát és a nyakán érintőket kapott, miáltal a játéktechnikája is megváltozott, europánizálódott. A középkori arab ellenőrzés alatt álló területeken még egymás mellett létezhetett az ún. hosszú nyakú és rövid nyakú lantok családja - az európai lantfélék a rövid nyakúakból fejlődhetnek tovább, de pl. a mai moldvai csángók kobzája igen archaikus keleti jellegeket őriz, melyben tovább él az ezer évesnél is régebbi bizánci lantoknak a formája. A középkor legnépszerűbb lantféléi a *guiterne* és a *citole* voltak; érintővel felszerelt, fém- vagy bélhúros, kis testű, általában négyhúros, nem húrpáros, pengetővel megszólaltatott hangszerek voltak, dallamjátszásra alkalmasabbak, mint akkordikus játékokra. Később a lantok teste megnőtt, nyakuk szélesebbé és kicsit hosszabbá vált, a húrokat húrpárok váltották fel, ujjal pengették őket, így 6-7-10 húrpáros, megnövekedett hangterjedelmű, polifon és akkordjátékokra is jóval alkalmasabb hangszerré váltak. Eközben a XV. századtól a gitártestű, valamint a gitárok és lantfélék tulajdonságait ötvöző pengetősök is fejlődésnek indultak *vihuela*, *chitarra*, *ciszter*, *pandora*, stb. néven.

A középkor népszerű pengetőseinek másik csoportját a lírafélék, a hárfa-család tagjai képviselik. Az eredetileg kevés húrú, pentaton hangolású antik eredetű lírákat a középkorban felváltotta a kelta hárfa néven jegyzett hangszer, amelyen még nem kromatikus, de már diatonikus zenét lehetett játszani. Ez a hangszer egészen a modern pedálhárfa feltalálásáig nem sokat változott, legfeljebb méreteiben. A pengetősök harmadik típusába a pszaltériumot és rokonait sorolhatjuk; ez a hangszercsalád is antik eredetű, keretre, később trapéz alakú rezonáns testre feszített húrjaival akkordikus és dallamjátékokra egyaránt alkalmas volt, és helyenként szinte eredeti, ősi formájában megőrizték a közelmúlt parasztzenészei, akik maguk is építették. Fejlettebb változata a cimbalom, mely pedállal ellátva már a klasszikus zenében is felhasználhatóvá vált. Említésre érdemes pengetős hangszer még a citera, melynek középkori ősei között a pszaltérium- és a lapos hátú gitárfélék egyaránt ott kellett, hogy legyenek.

A vonós hangszerek korai reprezentánsa, a *rebe* és a *fidula*, két különböző típusú hangszer. A *rebe* háta domború, lanthoz hasonló testtel építik, rövidebb és szélesebb a nyaka. Érdekessége, hogy ívben hajlott fogólapja alatt gyakran képeztek ki boltozatos üreget, amely így a hangszertest mellett szintén rezonánsként működött, erősebbé, teltebbé téve a hangszer egyébként nazálisabb, élesebb hangját. Általában három húrral szerelték fel, hangolása tág határok között változott. Manapság már csak régizeneszerek használják, illetve népi hangszerként változatai ismertek Kréta szigetén (ahol *lyra* a neve), illetve a Balkán-félszigeten, (ahol *gadulkának* nevezik, de ott ölben tartva játszanak rajta.)

A klasszikus hegedű a XVI. század óta szerepel az európai zenében - bár eleinte sokkal kevésbé arisztokratikus hangszernek tartották, mint manapság. Fénykorát a barokk koncertök

és hegedűvirtuózok korában élte, de mint szóló- és szimfonikus zenekari hangszer azóta is a legnépszerűbb hangszerek egyike. A XVII. században hirtelen fejlődésnek indult, kiszorítva a gambákat - ezeket a halk, arisztokratikus, régi típusú vonósokat - a színről. A XVII. században a gambafélék és a violafélék (azaz a "hegedű-család") már jól elkülöníthető egymástól: a gambák közül csak a mai nagybögő élte túl (ha nem is teljesen változatlanul), a századokat a nem historikus zenében. Ennek a hangszernek az alakját összehasonlítva a cselló-hegedű-brácsaformával a különbség még ma is szembetűnő. Az eredeti gambáknak csapott válla, egyszerűen homorú közepe, általában C-alakú hanglyuka, lapos háta és a leggyakrabban lantszerű érintői vannak, míg a violaféléknek a válla is és a középső keskenyedése is ívelt, hangrése f-alakú, ami pedig a vonókezelést illeti, nagyon sokban eltér egymástól a kéztartás, a vonó alakja, súlya, de még az ívelése is.

A vonósok legérdekesebb, legfurcsább képviselője a tekerőlant (*symphonia, vielle a roue, organistrum, nyenyere, forgólant*, stb.), egyike a legjellegzetesebb középkori hangszereinknek, amellet érdek, történetileg is említésre méltó hangszer. Megszólalási módja is eredeti - a játékos gyantás fakorongot forgatva hozza rezgésbe a korongra feszülő húrokat, miközben másik kezével érintőket (közismert tekerős néven "kottákat") nyomva a húrra annak hosszát, és ezzel hangmagasságát változtatva játszik dallamot. A tekerőnek emellett még több sajátos hangja is létezik - legfontosabbak ezek közül az állandóan szóló *burdonhúrok*, melyek az európai zene később kialakuló polifóniáját megelőző időszak, a *trecento* előtti korok egyszerűbb, állandó alaphanggal kísért többszólamúságából erednek. Képezhetők a tekerővel sajátos reccsenő hangok is, melyek által a zenei hangsúlyozás, a dallam ritmusa is kiemelhető - ez szintén a korai zeneiség egyik eleme.

Ennek a hangszernek a jelentősége oly nagy volt, lévén a korának legfejlettebb, legösszetettebb hangszere (ne feledjük, a korabeli összhangzattan épp ilyen típusú muzsikáról szólt), hogy különféle elnevezéseinek nyomai a mai zenében is fellelhetők. Hívták "organistrumnak" az állandóan zengő burdonhúrok orgánumáról, volt a neve "forgatólant", főképp francia területeken, de talán legérdekesebb a "symphonia" név, amely eredetileg együtthangzást jelentett, és csak később vált a szimfonikus zenék jelzőjévé. A tekerő, amely ebben az időben kimondottan arisztokratikus hangszer volt, a későbbiekben egészen koldushangszerré vált, hasonlóan a rebekhez, amely szintén valami hasonló pályát futott be. A múlt század elején már "kolduslant", "nyenyere" névvel illették, régi fénye megkopott, a kor, amit képviselt, elfelejtődött. Ma reneszánszát éli, historikus hangszerként ugyanolyan megbecsülés övezi ezt az érdek, régi hangszert, mint fénykorában, mikor fejedelmek udvaraiban játszottak rajta.